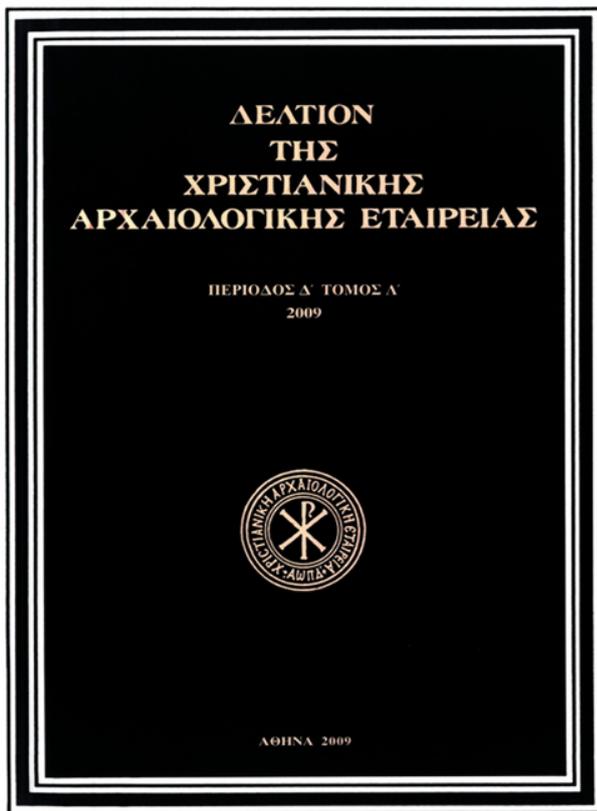

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Παναγία Καστριανών. Το καθολικό της μονής του Οσίου Χριστόδουλου στο Παλιό Πυλί της Κω

Πασχάλης ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, Σοφία ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

doi: [10.12681/dchae.635](https://doi.org/10.12681/dchae.635)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ Π., & ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ Σ. (2011). Παναγία Καστριανών. Το καθολικό της μονής του Οσίου Χριστόδουλου στο Παλιό Πυλί της Κω. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 47-54.

<https://doi.org/10.12681/dchae.635>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παναγία Καστριανών. Το καθολικό της μονής του
Οσίου Χριστόδουλου στο Παλιό Πυλί της Κω

Πασχάλης ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ, Σοφία ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 47-54

ΑΘΗΝΑ 2009

ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΣΤΡΙΑΝΩΝ.
ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
ΣΤΟ ΠΑΛΙΟ ΠΥΛΙ ΤΗΣ ΚΩ*

Στους κατάφυτους πρόποδες του όρους Δίκαιον της Κω, στη θέση Παλιό Πυλί, διατηρείται ο εκτεταμένος ερειπιώνας ενός κάστρου και χαμηλότερα ενός οικισμού των μέσων χρόνων. Στον τόπο αυτό, όπου η ανασκαφική έρευνα εντόπισε κατάλοιπα αρχαιότερων οικήσεων, ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρηνός έκτισε μετά

το 1080 (και πριν από το 1085) ένα κάστρο (καστέλιον) και ένα μοναστήρι. Το καθολικό του τελευταίου ταυτίζεται με το ναό της Παναγίας των Καστριανών, που είναι σήμερα αφιερωμένος στην Υπαπαντή του Χριστού (Εικ. 1-2)¹.

Ο Χριστόδουλος, πριν από την άφιξή του στην Πάτμο,

* Πα τη χορήγηση άδειας δημοσίευσης του ναού ευχαριστούμε θερμά την προϊσταμένη της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου κ. Μ. Μιχαηλίδου. Οι προσπάθειες για την έρευνα, καταγραφή και τεκμηρίωση της οικοδομικής ιστορίας και η εν συνεχεία προστασία και αποκατάσταση της Παναγίας και των τοιχογραφιών της οφείλουν τα μέγιστα στις ενέργειες του αείμνηστου ε.α. Ηλία Κόλλια, ο οποίος υπήρξε οραματιστής του φιλόδοξου σχεδίου προστασίας και ανάδειξης του οικισμού του Παλαιού Πυλίου και των μνημείων του.

¹ Παρά τις πολυάριθμες αναφορές σε αυτόν, ο ναός δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί συστηματικά. Η κυριότερη βιβλιογραφία είναι η εξής: F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. VI, Βιέννη 1890 (στο εξής: MM). G. Gerola, «I monumenti medioevali delle Tredici Sporadi, arte seconda», *ASAtene* II (1916), 46-49. E. Καρπαθίου, «Η εν Κῷ πάλαι ποτέ διαλάμψασα ιερά Μονή τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπιλεγομένης τῶν Καστριανῶν», *ΔωδΑρχ Δ'* (1963), 106-133. I. Βολανάκης, «Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», *ΔωδΧρον* 12 (1987), 52-54. Ο ίδιος, «Χριστιανικά μνημεία της νήσου Κω, II. Τοιχογραφημένοι ναοί βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής, Α' Μέρος», *Τα Κωικά Γ'* (1989), 103-107. Μ. Θεοχάρη, «Η πρώτη μονή του Οσίου Χριστοδούλου στην Κω και ο οικισμός του χώρου», *I.M. Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988)*, Διεθνές Συμπόσιο. Πρακτικά, Αθήνα 1989, 161-168. E. Παπαντωνίου, *Η συμβολή της Μονής Καστριανών Κω στην ίδρυση της Μονής της Πάτμου*, Αθήνα 1989. S. Kalopissi-Verti, «Kos tardoantica e bizantina nelle scoperte archeologiche dal IV secolo al 1314», *CorsiRav XXXVIII* (1991), 246-247, εικ. 9. D. Khirby, *The Archaeology of Christodoulos: Monastic Practice and Monastic Building in Eleventh-century Byzantium*, Belfast 1993. Ο ίδιος, «Hosios Christodoulos: An Eleventh-century Byzantine Saint and his Monasteries», *Byzantinoslavica* 57 (1996), fasc. 2, 295-297, 301-303, εικ. 4-9. «Κως. Μονή Παναγίας των Καστριανών», στο: *Δρόμοι του Ορθόδοξου Μοναχισμού. 3. Κρήτη-Δωδεκάνησα-Νησιά Β.Α. Αιγαίου*, Αθήνα 1999, 96-97. Η. Κόλλιας, «Οικι-

σμοί, κάστρα και μοναστήρια της μεσαιωνικής Κω», στο Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Α. Λαμιού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, στη σειρά δημοσιευμάτων του περιοδικού *Αρχαιογνωσία*, αριθ. 1, Αθήνα 2001, 291-320. Γ. Μαστορόπουλος, «Ταύτιση (;) του επί του Όρους Δικαίου της Κω μονυδρίου Αρσενίου του Σκηνούρη (11ος αι.)», ό.π., 333-334, εικ. 1-2. Ν. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες δύο μνημείων της Κω: Παναγία των Καστριανών και Ζωοδόχος Πηγή στο Μονάγρι», ό.π., 357-364. Κ. Τσουρή, «Το κάστρο στο Παλιό Πυλί της Κω και ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρηνός», ό.π., 371. Α. Στεφανίδου, «Κάστρο Παλαιού Πυλίου», *Δίκτυα οχρωματικής αρχιτεκτονικής (Πειραματική ενέργεια Archi-Med)*, Αθήνα 2001, 235-236. Π. Ανδρούδης, *Προμελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του ναού της Παναγίας των Καστριανών στο Παλιό Πυλί της Κω*, Θεσσαλονίκη 2001. Μ. Μιχαηλίδου - Σ. Ντιντιούμη - Π. Ανδρούδης, «Αρχαιολογικές έρευνες στο Παλιό Πυλί της Κω», *Εικοστό Πρώτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2001, 67. Σ. Ντιντιούμη, *Ναός Παναγίας των Καστριανών στο Παλιό Πυλί Κω - Ιστορική τεκμηρίωση των τοιχογραφιών* (αδημοσ. μελέτη), 4η ΕΒΑ, ΥΠΠΟ, Σεπτέμβριος 2002. Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων - 4η ΕΒΑ, *I.N. Παναγίας Καστριανών στο Παλιό Πυλί Κω* (αδημοσ. μελέτη), Αθήνα 2002. Π. Ανδρούδης, *Οριστική μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του ναού της Παναγίας των Καστριανών στο Παλιό Πυλί της Κω* (αδημοσ. μελέτη που εκπονήθηκε για λογαριασμό της 4ης ΕΒΑ), Θεσσαλονίκη 2003. Ν. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα 2002, 3, 23-26. Μ. Μιχαηλίδου, «Παλιό Πυλί Κω: Εξελίξεις στη διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου», *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου* (επιμ. Β. Καραγεωργίου - Α. Παννικουρή), Αθήνα 2006, 70-71. Σ. Ντιντιούμη, «Ιερός ναός Παναγίας των Καστριανών», *ΑΔ* 56-57 (2001-2002), Χρονικά (υπό εκτύπωση). Η ίδια, «Παναγία των Καστριανών. Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ* 58-59 (2003-2004), Χρονικά (υπό εκτύπωση).

Εικ. 1. Ο βυζαντινός ναός της Παναγίας των Καστριανών στο Παλαιό Πυλί της Κω.

όπου και ίδρυσε τη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, έζησε έναν ιδιαίτερα περιπετειώδη βίο· από την έρημο της Παλαιστίνης μετέβη στο φημισμένο μικρασιατικό μοναστικό κέντρο του Λάτρους και εν συνεχεία, από το Μάρτιο του 1079 έως τις αρχές του επόμενου έτους, στη Στρόβιλο της Καρίας, απέναντι από την Κω². Μετά από πρόσκληση του φίλου του, μοναχού Αρσενίου Σκηνούρη, επισκέφθηκε τις κτήσεις του τελευταίου στην Κω και επέλεξε ένα πλάτωμα στις παρυφές ενός απότομου και οχυρού λόφου του νησιού, το σημερινό Παλιό Πυλί, ως την πιο κατάλληλη θέση για την ίδρυση της μονής του. Στην «Υποτύπωση» του, ένα αυτοβιογραφικό κείμενο με πολλούς κανόνες και διατάξεις της κοινοβιακής διαβίωσης, γράφει: ... έντυγχάνω λόφω μεγίστω και οικίητω, χαρίεντι δέ άλλως τε

πρός αέρα και ενύδρω και ενκραεῖ (Πηλίον τοῖς νησιώταις τὸ ὄρος τοῦτο κατωνομάζετο)...³.

Με τον χρυσόβουλλο λόγο (Μάρτιος του 1085) του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, επικυρώθηκε η δωρεά –με βάση ένα παλαιότερο, σήμερα χαμένο, έγγραφο του Μαρτίου του 1080 του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη– στο μοναχό Χριστόδουλο δύο «τοπίων», τὸ τε Καστέλον ἐγχωρίως λεγόμενον και ἐν τῷ πρακτικῷ Καστριανῶν ἀναγραφόμενον ... και τὸ τοῦ Πιλὲ ἐπονομαζόμενον. Το τοπωνύμιο Καστέλον δηλώνει, χωρίς αμφιβολία, μια οχυρή θέση, ίσως αποτελεί ένδειξη ότι ο Χριστόδουλος βρήκε εκεί κάποιο ερειπωμένο κάστρο, γεγονός πάντως που δεν τεκμαίρεται από τα γραφόμενά του στον «κωδίκελλο» της Διαθήκης του, της 15ης Μαρτίου 1093: ... Καστέλλιον ἰδρυσάμενος ...⁴. Ο Χριστόδουλος πάντως ίδρυσε ... νεοσύστατον μονήν ἐπ' ὄνοματι τῆς ὑπεραμώμου δεσποίνης ἡμῶν και Θεοτόκου και τῶν Καστριανῶν ἐγχωρίως λεγομένην ... Ὅσον αφορά το καθολικό της (... ναὸν ... και θριγκίον και κέλλας και τάλλα ἐπονησάμην, ὅσα τὸ αὐτοτελὲς και ἀπηρτισμένον χαρακτηρίζουσι φροντιστήριον ...) ⁵, διατηρεῖ μέχρι σήμερα την παλιά του ονομασία. Στην «Υποτύπωση» του, βέβαια, το ονομάζει, σαφώς με διάθεση υπερβολής, ... ναὸν ... περικαλλῆ τε και ὠραιότατον ...⁶.

Ο Χριστόδουλος σκόπευε αρχικά να περάσει το υπόλοιπο του βίου του στη μονή του και να ενταφιαστεί εκεί⁷. Ενοχλημένος, όπως γράφει στην «Υποτύπωση» του, από το θόρυβο του ντόπιου πληθυσμού⁸, δεν παρέμεινε εκεί επί μακρόν. Ο Η. Κόλλιας διατύπωσε δύο υποθέσεις σχετικά με την αναντιστοιχία που παρατηρεῖται μεταξύ των πληροφοριών αυτών και της πρώτης εντύπωσης του οσίου, που αναφέρει το λόφο ως «αὐοικητον»: α) ότι ο λόφος του Πηλίου το 1080 δεν θα πρέπει να ήταν ακατοίκητος και β) ότι η εγκατάσταση και διαμονή των μοναχών στη μονή του Χριστόδουλου θα

² Khirby, «Hosios Christodoulos», ό.π., 295, 301. Για την παραμονή του Χριστόδουλου στη Στρόβιλο και το μοναστήρι στο οποίο εγκαταβίωσε βλ. ΜΜ, 62. C. Foss, «Strobilos and Related Sites», *AnatSt* 38 (1988), 147-171, ειδικότερα 147-164. D. Khirby, *The Archaeology of Christodoulos*, ό.π., 69-73. E. Βρανούση, *Τά αγιολογικά κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμω μονῆς*, Αθήνα 1966, 97-100 (στο εξής: *Αγιολογικά κείμενα*).

³ ΜΜ, 62. Βρανούση, ό.π. Η ίδια, *Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Α΄ Αὐτοκρατορικά*, Αθήνα 1980 (στο εξής: *Βυζαντινά ἔγγραφα*).

⁴ ΜΜ, 88. Για το έτος θανάτου του Χριστόδουλου βλ. P. Gautier, «La date de la mort de Christodule de Patmos (mercredi 16 Mars 1093)», *REB* 25 (1967), 235-239.

⁵ ΜΜ, 63.

⁶ Ο.π., 63.

⁷ «... ὄμην γάρ ἐν αὐτῷ τῷ ὄρει στήναί μοι τὰ τῆς ἄλλης και ἀπολαῦσαι μὲν εἰς τέλος τῆς ἡσυχίας, εἶτα και τὴν ἐμὸν πηλὸν τῷ Πηλίῳ τούτῳ ἐγκεκληῶσθαι ... ». Βλ. ΜΜ, 63.

⁸ Ο.π., 63. Ο λόγος για τον οποίο ο Χριστόδουλος έφυγε από την Κω, όπως αναφέρεται στο βίο του, γραμμένο από το μητροπολίτη Ρόδου Ιωάννη, το 1118-1143, είναι ... τὸν ἐκ τῶν ὁσημέραι προσφουιτώντων ὄχλον οὐκ ἄσπαστον ἠγούμενος ... Βλ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, 51, 55. Στο Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὄσιον Χριστόδουλον του Αθανασίου Αντιοχείας, που συνετάγη το 1143-1156, αναφέρεται ότι ο ὀσιος αναχώρησε από την Κω ... διὰ τὸ τῆς νήσου πολύοχλόν τε και πολυάνθρωπον ... Βλ. Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, 60, 62. Η ίδια, *Βυζαντινά ἔγγραφα*, 17-18.

Εικ. 2. Παναγία των Καστριανών. Αποψη από ΝΔ.

πρέπει να συνοδεύτηκε από την εκεί εγκατάσταση παροίκων που καλλιεργούσαν τα κτήματά της⁹.

Αφού λοιπόν δεν μπορούσε να βρει την ηρεμία που επιθυμούσε στη μονή του, ο Χριστόδουλος ζήτησε και έλαβε το 1088 από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό το νησί της Πάτμου, όπου θα ίδρυνε τη νέα μονή του¹⁰, δίνοντας από την πλευρά του ως αντάλλαγμα στο Δημόσιο Ταμείο τη μονή του στην Κω μαζί με όλα τα κτήματά της. Βέβαια, δεν έπαψε να διεκδικεί τη μονή των Καστριανών, την οποία επιθυμούσε να εντάξει στα περιουσιακά στοιχεία της μονής της Πάτμου. Αυτό έγινε στον «κωδίκελλό» του (1093), στον οποίο παρακαλεί τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό να την αποδώσει στην πατριαρχική μονή μαζί με όλα τα μετόχια της¹¹. Ο στόχος του δεν έγινε εφικτός, καθώς τα κτήματα της Κω μετατράπηκαν σε «επίσκεψη» (κτήσεις του στέμματος) και παραχωρήθηκαν το 1136 στη μονή Παντοκράτορος της Κωνσταντινούπολης.

⁹ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 1), 294.

¹⁰ Βρανούση, *Αγιολογικά κείμενα*, 107-119. Η ίδια, *Βυζαντινά έγγραφα*, 29-51.

¹¹ ΜΜ, 88-89.

¹² Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα*, 157. Πρβλ. και Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 1), 294.

¹³ Κόλλιας, ό.π., 294.

¹⁴ Από ένα συνεργείο, το οποίο ήταν εξοικειωμένο με τις οικοδομικές τεχνικές της Κωνσταντινούπολης. Ο πυλώνας, διαμορφωμένος εσωτερικά ως διαβατικό, καλυπτόταν άλλοτε από ένα χαμηλό ημισφαιρικό θόλο (ασπίδα). Βλ. S. Spiteri, *Fortresses of the Cross. Hospitaller Military Architecture (1136-1798)*, Μάλτα 1994, 193-198. Π. Ανδρούδης, *Στερέωση και αποκατάσταση του βυζαντινού πυλώνα στο Παλαιό Πυλί της Κω*, Θεσσαλονίκη 2003 (αδημοσ. μελέτη που εκπονήθηκε για λογαριασμό της 4ης ΕΒΑ). Τσουρής, «Το Κάστρο στο Παλαιό Πυλί», ό.π. (υποσημ. 1), 365-378. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα* (υποσημ. 1), 29-39.

Με τη μονή των Καστριανών συνδέεται και ένα πλαστό χρυσόβουλλο με ημερομηνία 1086, που φαίνεται ότι χαλκεύτηκε στη μεταβυζαντινή περίοδο¹². Είναι γνωστό ότι κατά την εποχή αυτή πολλές ορθόδοξες μονές ζητούσαν από τον οθωμανό σουλτάνο επικύρωση των παλαιών προνομίων τους ή αξίωναν ακόμη και νέα, κομίζοντας για το σκοπό αυτό πλαστά έγγραφα. Πάντως, σε κανένα από τα σωζόμενα μεταβυζαντινά γνήσια έγγραφα της μονής της Πάτμου, που αναφέρονται στην Κω, δεν γίνεται κάποια μνεία της Παναγίας των Καστριανών¹³, η οποία βέβαια συνέχισε το βίο της ως καθολικό μονής ή ως η κύρια εκκλησία του οικισμού του Πηλίου. Κατά το διάστημα αυτό δέχθηκε πολλές οικοδομικές επεμβάσεις και ενισχύσεις, αλλά και νέα τοιχογράφηση στο εσωτερικό της.

Το «καστέλλιον» των πηγών, δηλαδή το κάστρο στην κορυφή του λόφου, θα πρέπει μάλλον να προϋπήρχε της άφιξης του οσίου στο Πηλίον η μνημειακή, στις ημέρες μας ερειπωμένη, μεσοβυζαντινή πύλη στη δυτική πλευρά του σημερινού δεύτερου περιβόλου του κάστρου οικοδομήθηκε αμέσως μετά την αναχώρησή του από την Κω, όταν η περιουσία του περιήλθε με τη μορφή ανταλλάγματος στο Δημόσιο¹⁴. Παράλληλα, το κάστρο απέκτησε σταδιακά, ιδιαίτερα προς το τέλος του 13ου αιώνα, σημαίνοντα ρόλο για την άμυνα του νησιού. Το γεγονός αυτό άλλωστε τεκμαίρεται και από το αξίωμα του καστροφύλακα, ένας από τους οποίους ήταν και ο Ιωάννης Στεριώνης¹⁵. Η ριζική ανοικοδόμησή του στη μορφή με την οποία σώζεται σήμερα (με τρεις περιβόλους) έγινε στα χρόνια της ιπποτοκρατίας (1309-1522)¹⁶: μάλιστα το κάστρο επεκτάθηκε χαμηλό-

¹⁵ Συνυπέγραψε (1288) με κληρικούς τον «κοινόν λαόν» και στρατιωτικούς της Κω αναφορά προς τον αυτοκράτορα, με την οποία εξέθεταν το ιστορικό μιας άλλης μονής του νησιού, αυτής των Σπονδών. Βλ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου, Β: Δημοσίων Λειτουργιών*, Αθήνα 1980, 226.

¹⁶ G. Gerola, «I monumenti medioevali», ό.π. (υποσημ. 1), 46. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα* (υποσημ. 1), 23-84. Στα χρόνια της κυριαρχίας του τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη και μέχρι την πτώση της Κω στους Τούρκους στις αρχές του 16ου αιώνα, το Πηλίον και ιδιαίτερα η ακρόπολή του ενισχύθηκαν με οχυρώσεις σε μεγάλη κλίμακα. Η ακρόπολη δέχθηκε τις ανάλογες επεμβάσεις από τους Ιωαννίτες ιππότες με σκοπό να ενισχυθεί με πυροβόλα όπλα και να αντιμετωπίσει τις νέες συνθήκες και όπλα πολέμου. Για την περίοδο της Ιπποτοκρατίας στα Δωδεκάνησα βλ. A. Luttrell, *The Hospitalliers of Rhodes and their Mediterranean World, Variorum*, Λονδίνο 1992. Ο ίδιος, «Cos after 1306», *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω* (υποσημ. 1), 401-405.

Εικ. 3. Ανοικοδομημένη πτέρυγα των κελιών της μονής του Χριστόδουλου.

τερα στις παρυφές του λόφου, περικλείοντας τμήμα του οικισμού, πιθανότατα και τη μονή των Καστριανών. Στην τελευταία έγιναν εκτεταμένες εργασίες ανακαίνισης, όπως η ανοικοδόμηση των τοίχων των κελιών της (Εικ. 3), η ενίσχυση του ανατολικού περιβόλου κ.ά. Όταν τα λατινικά έγγραφα του 15ου και του 16ου αιώνα του τάγματος των Ιωαννιτών ιπποτών της Ρόδου αναφέρονται στο «κάστρο» του Πηλίου, δηλώνουν όχι μόνο το οχυρό στην κορυφή του λόφου, αλλά και ολόκληρο τον οικισμό, από τον οποίο σήμερα διατηρούνται, σε αρκετό ύψος, ερειπωμένες οικίες, εργαστήρια, αποθήκες και πλήθος μικρών, κυρίως μονόχωρων ναών¹⁷.

Ο οικισμός του Πηλίου συνέχισε τη ζωή του παρά τις διοικητικές ανακατατάξεις και τις πειρατικές επιδρομές που έπληξαν την Κω¹⁸. Αδιάφυστοι μάρτυρες είναι ο ναός της Παναγίας, ο οποίος κοσμήθηκε με νέες τοιχογραφίες γύρω στα τέλη του 16ου αιώνα, όπως και το μικρό οθωμανικό λουτρό στο νοτιοδυτικό τομέα του οικισμού¹⁹. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε μαζικά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα²⁰ και οριστικά στις αρχές του επόμενου αιώνα.

¹⁷ Μιχαηλίδου - Ντιντιούμη - Ανδρούδης «Αρχαιολογικές έρευνες», ό.π. (υποσημ. 1). Μιχαηλίδου, «Παλαιό Πυλί Κω», ό.π. (υποσημ. 1).

¹⁸ Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991. Ο ίδιος, *Ανέκδοτα έγγραφα για τή Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από τό αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών*, Ρόδος 1995.

¹⁹ Ε. Κανετάκη, *Οθωμανικά λουτρά στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 2004, 245.

Από τη βυζαντινή μονή των Καστριανών σήμερα σώζεται εκτός του καθολικού, σε αρκετό ύψος στα Δ. του, η ανακατασκευασμένη πτέρυγα των κελιών. Αυτά ήταν διώροφα με μικρά ανοίγματα και ορθογώνιες κόγχες στο πάχος των διαχωριστικών τοίχων και είχαν πρόσβαση από την αυλή της μονής (Εικ. 3). Χαμηλά, στη νοτιοδυτική γωνία του μοναστικού περιβόλου, εντοπίσαμε την αρχική βυζαντινή φάση του με τοιχοποιίες μεγάλου σχετικά πάχους (2 μ.).

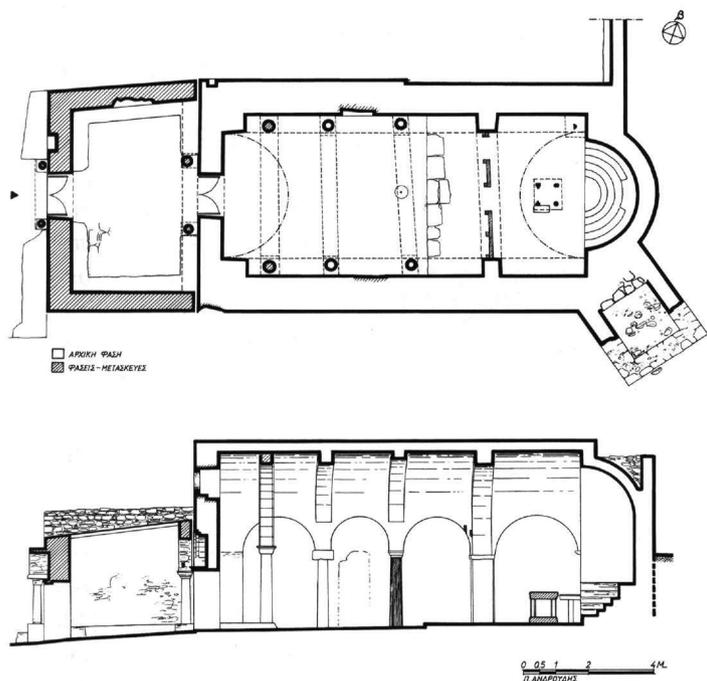
Στον αρχικά μονόχωρο καμαροσκεπή ναό της Παναγίας (εξωτ. διαστ. 11,50×5 μ.) προστέθηκε αργότερα νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 3,90×5,70-6,10, μέσου ύψους 3,40 μ.) με μονόριχτη ξύλινη στέγη επικαλυμμένη με αργιλόχωμα. Τον κυρίως ναό κάλυπτε αρχικά μια ψηλή ημικυλινδρική καμάρα (Εικ. 5), ενισχυμένη με τρία τόξα (σφενδόνια), κτισμένα με λαξευτούς θολίτες. Τα τόξα, τα οποία εδράζονται σε μαρμάρινους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς κίονες σε δεύτερη χρήση, εφάπτονται στη βόρεια και τη νότια πλευρά του ναού, όπου σχηματίζονται τρία τυφλά τόξα-αψιδώματα, επίσης κτισμένα με θολίτες. Ένα ακόμη σφενδόνιο στηριζόμενο επάνω σε δύο κίονες προστέθηκε σε μεταγενέστερη περίοδο, κοντά στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού (Εικ. 4 και 5). Η αψίδα του ιερού, χορδής 3,30 και βέλους 1,65 μ., είναι ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά. Η στέγη επικαλυπτόταν μέχρι πρόσφατα με μεγάλες κεραμίδες²¹, τυπικές σε ναούς της μεσοβυζαντινής περιόδου²².

Οι ακανόνιστες και πάχους 0,90-1 μ. τοιχοποιίες του ναού οικοδομήθηκαν κυρίως με ημιλάξευτους, αλλά και αργούς γκριζούς ασβεστόλιθους και ασβεστοκονίαμα, με παρεμβολή μικρότερων λίθων (σφηνών) και ενίοτε πλινθίων στους αρμούς για την καλύτερη αρμογή των λίθων (Εικ. 6). Οι ημιλάξευτοι λίθοι έχουν κυρίως ορθογώνιο σχήμα και είναι κατά τέτοιο τρόπο κτισμένοι, ώστε να δίνεται η εντύπωση οριζόντιων ζωνών. Παρόμοιο τρόπο δόμησης συναντούμε και στις τοιχοποιίες των περισσότερων κτισμάτων στον ερειπιώνα του Πυ-

²⁰ Σύμφωνα με τοπική παράδοση, ο οικισμός άρχισε να εγκαταλείπεται μετά τη δεκαετία του 1830, εξαιτίας μιας θανατηφόρου επιδημίας. Οι επιβιώσαντες κάτοικοι μετόικησαν σε πεδινές περιοχές, σε χαμηλότερο υψόμετρο, και σχημάτισαν το σημερινό οικισμό του Αμανιού και το Νέο Πυλί.

²¹ Διαστ. 36-41×50×3 εκ.

²² Οι κεραμίδες καθαρεύθηκαν σε νεότερη εποχή, στα πλαίσια μιας ατυχούς επέμβασης κάλυψης της στέγης με ασφαλτικό υλικό. Οι εργασίες αυτές έγιναν χωρίς ενημέρωση της 4ης ΕΒΑ.

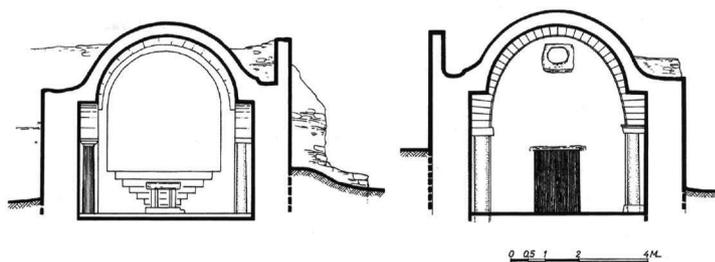

Εικ. 4. Παναγία των Καστριανών. Κάτοψη και κατά μήκος τομή.

λίου, αλλά και σε πολλά άλλα μνημεία της Κω. Επάνω από το ναό και το νάρθηκα υψώνεται ένας τοίχος, ο οποίος προστάτευε την ανωδομή του ναού²³.

Ο Η. Κόλλιας διατύπωσε με πολύ εύστοχο τρόπο τις παρατηρήσεις του αναφορικά με την αρχιτεκτονική του ναού: «... όλα δείχνουν με μια πρώτη ματιά ότι το Καθολικό της μονής της Παναγίας των Καστριανών είναι ένα οικοδόμημα βαρύ, κτισμένο από μαστόρους με περιορισμένες “προοπτικές και δυνατότητες” επαναλαμβάνοντας ό,τι γράφει ο Μπούρας για τους συναδέλφους τους της πρώτης οικοδομικής περιόδου της μονής Πάτμου. Επίσης είναι ανασφαλείς, δεν έχουν εμπιστοσύνη στην τέχνη τους. Δεν αρκούνται στο πάχος των 0,90 μ. ή του 1,00 μ. των δύο πλάγιων τοίχων για να ισοροπήσουν τις ωθήσεις της καμαρωτής στέγης. Ενισχύουν τους τοίχους εσωτερικά, με παράλληλα προς αυ-

τούς τυφλά αψιδώματα αυξάνοντας έτσι το πάχος τους στο 1,50 μ. και συνάμα ενισχύουν την καμάρα με ενισχυτικές ζώνες. Κανένα αρχιτεκτονικό κόσμημα δεν στόλιζε το κτίσμα. Κάθε άλλο παρά “περικαλλής τε και ώραιότατος” ήταν ο ναός του Χριστοδούλου. Ήταν μια απλή εκκλησία που αποκαλύπτει τις προθέσεις του κτήτορά της, που επιθυμούσε έναν απλό ναό, όπου ο ίδιος και οι σύντροφοί του, μοναχοί, θα εκτελούσαν τα καθημερινά τους καθήκοντα...»²⁴.

Εικ. 5. Τομή κατά πλάτος και προς το ιερό.

Το καθολικό της μονής της Πάτμου, αν και έχει τις ίδιες ταπεινές προθέσεις με την Παναγία των Καστριανών, είναι μια απλή τετράστυλη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού²⁵.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του μονόχωρου δρομικού ναού, με καμάρα ενισχυμένη με σφενδόνια επί παραστάδων ή κιόνων και τυφλά αψιδώματα στους πλάγιους τοίχους, στον οποίο ανήκει ο ναός της Παναγίας των Καστριανών, επιχωριάζει κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στα νησιά του Αιγαίου, στην Κύπρο και στη Μικρά Ασία, από όπου έλκει πιθανώς την καταγωγή του²⁶.

Στη νοτιοανατολική γωνία του κυρίως ναού διακρίνουμε τα ίχνη μιας ερειπωμένης κτιστής κατασκευής (Εικ. 4). Ο τοίχος, στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, και η γωνιακή αυτή κατασκευή οδήγησαν τον Η. Κόλλια να υποθέσει ότι επάνω από το ναό είχε διαμορφωθεί ένας

²³ Στην Κω παρόμοιος τοίχος υψώνεται στο νότιο τοίχο του βυζαντινού ναού της Θεοτόκου στο Μονάγχι.

²⁴ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 1), 293.

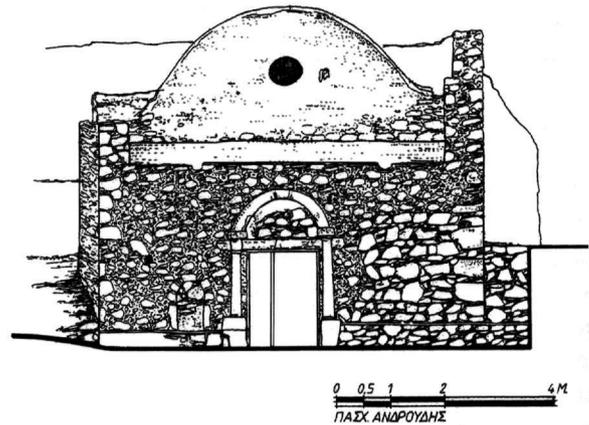
²⁵ Α. Κ. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και οι βυζαντινά τοιχογραφία της Μονής του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1970, 45-78. Χ. Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», *Οι θησαυροί της μονής Πάτμου* (επιστημ. επιμ. Α. Δ. Κομίνης), Αθήνα 1988, 26-29, 44-45.

²⁶ Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις τήν Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και τήν Ήπειρον από το τέλος του 7ου μέχρι το τέλος του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992², 105-106. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1987, 62-63. Στα Δωδεκάνησα ο τύπος αυτός επιχωριάζει κυρίως σε ναούς στη Ρόδο, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου», *ΑΒΜΕ ΣΤ* (1948), 62 κ.ε.

πύργος²⁷. Η λύση αυτή, αν και εξαιρετικά σπάνια, δεν απουσιάζει από τη δωδεκανησιακή ναοδομία²⁸. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο νότιος τοίχος της εκκλησίας ουσιαστικά αποτελεί και τον οχυρωμένο περίβολο του μοναστηριού των χρόνων του οσίου Χριστοδούλου. Η ανασκαφική έρευνα έφθασε σε αρκετό βάθος αποκάλυπτοντας τη θεμελίωση του πύργου. Ουσιαστικά ο πύργος ήλεγχε τόσο το πλάτωμα που εκτείνεται προς Ν. της μονής, όσο και την παλιά πρόσβαση στο λόφο του Πυλίου, αυτήν στη χαράδρα προς Α.

Ο νότιος τοίχος του νάρθηκα είναι ουσιαστικά και ο τοίχος του περιβόλου της μονής που ίδρυσε ο όσιος Χριστόδουλος. Ο δυτικός τοίχος του ναού απολήγει ψηλά σε τοξωτή διαμόρφωση, που ακολουθεί την καμάρα που καλύπτει το ναό (Εικ. 6). Λίγο πιο κάτω από τη στέγη υπάρχει ένα φωτιστικό άνοιγμα (occulus) που διανοίχθηκε στα χρόνια της ιπποτοκρατίας. Μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων που κάλυπταν τον τοίχο, αποκαλύφθηκαν όλες οι φάσεις οικοδόμησης και επισκευών. Το εσωτερικό του ναού λοιπόν θα πρέπει να ήταν πολύ σκοτεινό. Η απουσία ανοιγμάτων μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο για λόγους ασφάλειας. Στο βόρειο τοίχο του ναού διακρίνουμε το ερείπιο ενός εγκάρσιου τοίχου, ένδειξη ότι ο ναός είχε εξαρχής οικοδομηθεί σε συσχετισμό με ένα κτίσμα προς Β.

Η θύρα εισόδου στο ναό ανοίγεται στο πάχος του δυτικού τοίχου του νάρθηκα (Εικ. 4 και 6). Εκατέρωθεν αυτής εδράζονται δύο κίονες από αρχαιότερα κτίρια επάνω σε κτιστές βάσεις και στηρίζουν τόξο από πλίνθους και καλά πελεκημένους λίθους. Το υπέρθυρο της εισόδου αποτελεί ένας μονόλιθος κιτρινωπού χρώματος. Η είσοδος του κυρίως ναού διαμορφώνεται με διπλό τόξο σε υποχώρηση, δομημένο εξ ολοκλήρου με πλίνθους τοποθετημένες με πρόσωπο τη στενή τους πλευρά και με περιβάλλουσα μονή σειρά πλίνθων. Το τόξο αυτό απαντά σε αρκετά έργα της μεσοβυζαντινής ναοδομίας. Στις ημέρες μας, τη βυζαντινή δυτική όψη καλύπτουν σε μεγάλο βαθμό τα τόξα που στηρίζουν τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα. Το λοξότιμητο μάρμαρινο υπέρθυρο της εισόδου φέρει στο μέσον του ανάγλυφο σταυρό με πεπλατυσμένες τις άκρες των κεραιών.

Εικ. 6. Παναγία των Καστριανών. Η δυτική όψη του ναού.

Η άποψη ότι η Παναγία οικοδομήθηκε επάνω σε ερείπια μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από την οποία διασώθηκαν το σύνθρονο (από έξι επάλληλες κτιστές κλιμακωτές, ομόκεντρες βαθμίδες με μέσο ύψος 20 εκ.) στο ιερό βήμα (Εικ. 4 και 5), κίονες διαφόρων μορφών από λευκό μάρμαρο και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη²⁹, δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Κατά τις ανασκαφικές τομές που διενεργήσαμε για την τεκμηρίωση της οικοδομικής ιστορίας του ναού, στα πλαίσια των εργασιών αποκατάστασής του, αποδείχθηκε ότι το σύνθρονο είναι σύγχρονο με την αρχική κατασκευή του ναού³⁰.

Το ακανόνιστο, με πολλές κλίσεις προς το νάρθηκα, δάπεδο του ναού, το οποίο καλυπτόταν κατά διαστήματα με μαρμάρινες πλάκες διαφόρων σχημάτων και στο ιερό με κεραμικά πλακίδια, ήταν αρκετά υπερυψωμένο σε σχέση με το αρχικό βυζαντινό.

Πολλά είναι τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά σε δεύτερη χρήση στο εσωτερικό του ναού, ακόμη και σε κατασκευές στο ιερό (αγία τράπεζα). Οι κίονες που στηρίζουν τα διαμορφωμένα στο πάχος των πλευρικών τοίχων τόξα επιστέφονται αντί με κιονόκρανα, με ακέραιους ή επαναλαξευμένους αρχαίους βωμούς. Την αγία τράπεζα στηρίζουν δύο μαρμάρινοι πεσίσκοι μεσοβυζαντινού τέμπλου, καθώς και ένα απότιμημα αμφικιονί-

²⁷ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 1), 293.

²⁸ Βλ. σχετικά Π. Ανδρούδης, «Ο ναός της Παναγίας στη θέση Τσακάλ(ο)ι της Κω», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Α', Αθήνα 2004, 305-315, όπου και άλλα παραδείγματα πύργων υψωμένων επάνω από ναούς.

²⁹ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 1), 293-294. Την άποψη αυτή ασπάζονταν μέχρι τώρα όλοι οι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το ναό της Παναγίας.

³⁰ Ανδρούδης, *Μελέτη στερέωσης Παναγίας των Καστριανών* (υποσημ. 1).

σκου τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο που κοσμείται με άκανθα. Στην κτιστή βάση της ενσωματώθηκε και ένα αδιάγνωστο οικοσήμε των χρόνων της ιπποτοκρατίας. Ένα άλλο μαρμαρίνο μέλος, μια επίστεψη θωρακίου με άγνωστη προέλευση, στηρίζει ρωμαϊκό μαρμαρίνο μέλος στη βορειοανατολική γωνία του ιερού.

Η αψίδα, η καμάρα και οι πλάγιοι τοίχοι του ναού καλύπτονται με μεταβυζαντινές τοιχογραφίες³¹. Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο διατηρείται, στο τύμπανο του πρώτου από Α. αφιδώματος του νότιου τοίχου, η παράσταση της Θεοτόκου ένθρονης, βρεφοκρατούσας, την οποία πλαισιώνουν σεβίζοντες οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Η παράσταση μπορεί να χρονολογηθεί στο 12ο αιώνα, όταν πια η μονή και τα μετόχια της είχαν παραχωρηθεί (1136) στη μονή Παντοκράτορος της Κωνσταντινούπολης³². Το παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών του ναού, που σώζεται σε αρκετά σημεία στο νότιο τοίχο, σποραδικά στα εσωρράχια των ενισχυτικών τόξων του βόρειου τοίχου και αποσπασματικά στο βόρειο και το δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, μπορεί να χρονολογηθεί με αρκετή πιθανότητα στο 13ο αιώνα. Σε αυτό ανήκουν τμήματα μορφών αγίων, διακοσμητικά στοιχεία και η παράσταση του Γενεσίου της Θεοτόκου επάνω από το νοτιοανατολικό τυφλό αφιδώμα. Παρόλο που η παράσταση είναι πολύ φθαρμένη, διακρίνεται στο πρόσωπο της Παναγίας η δύναμη της έκφρασης του ζωγράφου και η αρτιότητα στην απόδοση των λεπτομερειών³³.

Το τελευταίο στρώμα των τοιχογραφιών (αρχές 16ου αι.) εκτελέστηκε επάνω στο ημικατεστραμμένο βυζαντινό στρώμα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι κοινό με αυτό στις εκκλησίες της γειτονικής Καλύμνου: η Δέηση στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, ιεράρχες στον ημικύλινδρο, σκηνές από το Δωδεκάορτο στην ημικυλινδρική καμάρα και ολόσωμοι άγιοι στους τοίχους. Το γεγονός αυτό και οι ομοιότητες στην απόδοση των μορφών οδήγησαν τον Η. Κόλλια να αποδώσει τις τοιχογραφίες της Παναγίας σε εργαστήριο που δραστηριοποιήθηκε στην Κάλυμνο³⁴. Τα ζωγραφικά σύνολα σε

Εικ. 7. Γραπτή επιγραφή στο δυτικό μέτωπο του μεταγενέστερου ενισχυτικού τόξου του κυρίως ναού.

δύο από τις εννέα εκκλησίες της νήσου αυτής, που εικονογραφήθηκαν από το ίδιο εργαστήριο, χρονολογούνται, από κτητορικές επιγραφές, το πρώτο το 1509 και το δεύτερο το 1519³⁵. Το ίδιο εργαστήριο εικονογράφησε την αψίδα του Αγίου Αντωνίου στο Παλαιό Πυλί και το δεύτερο στρώμα της Παναγίας Γοργοεπηκόου στη Χώρα της Κω³⁶. Οι αιογραφίες είναι μάλλον λαϊκού ύφους, με αδέξιο σχέδιο χωρίς αναλογίες, αλλά με επιπεδες μορφές που επαναλαμβάνουν στην εικονογραφία τους γνωστούς παλαιολόγειους τύπους.

Είναι άγνωστο αν η μικρογράμματη, γραπτή με ερυθρό χρώμα επιγραφή που σώζεται στο δυτικό, μεταγενέστερο ενισχυτικό τόξο του ναού (*Μνήστητι / τήν ψυχή τοῦ / δούλου τοῦ Θεοῦ Νικολάου / ἀποῦ ἔκτισε τήν καμάρα*) (Εικ. 7) συνδέεται με το εργαστήριο της Καλύμνου. Ο Νικόλαος μπορεί να είναι ο ίδιος με αυτόν που αναφέρεται στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου (Αγία Άννα) της Καλύμνου³⁷. Επίσης δεν γνωρίζουμε αν ο Νικόλαος αυτός συνδέεται μέσω χορηγίας ή ως οικοδόμος με την κατασκευή του δυτικού ενισχυτικού τόξου. Στην εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού επισημάναμε και λατινικές επιγραφές, δυσανάγνωστες.

³¹ Βολανάκης, *Χριστιανικά μνημεία* (υποσημ. 1), 103-107.

³² Παπαθεοφάνους-Τσουρή, ό.π. (υποσημ. 1), 356-364.

³³ Ο.π.

³⁴ Η. Κόλλιας, «Σχεδιάσμα της αρχαιολογίας και τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της ιπποτοκρατίας (1523)», *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος πολιτισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 41-45.

³⁵ Ο.π., 42-43.

³⁶ Ι. Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες, αφιρωτές και βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κω», *Χάρις Χαίρε* (υποσημ. 28), τ. Α', 346-349, εικ. 7-12, 15. Η. Κόλλιας, «Η μεσαιωνική πόλη της Κω», *Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη μικρασιατική τους Περαία. Πρακτικά της Δ' Επιστημονικής Συνάντησης*, *Οβολός* 8, Αθήνα 2006, 244-245, εικ. 11.

³⁷ Κόλλιας, «Σχεδιάσμα αρχαιολογίας», ό.π. (υποσημ. 34), 42.

Στο ξύλινο τέμπλο του ναού (τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.) έχει χρησιμοποιηθεί ως στυλοβάτης κομμάτι επιστυλίου από ξύλο κυπαρισσιού, από ένα παλαιότερο τέμπλο. Ίσως πρόκειται για το ίδιο τέμπλο που υπήρχε σε αυτή τη θέση.

Οι ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο ναό με σκοπό την αποκάλυψη και ενίσχυση των θεμελίων, έφεραν στο φως τμήμα κοιμητηρίου του οικισμού νότια του ναού και ταφές στο εσωτερικό του. Στον κυρίως ναό αποκαλύφθηκαν δεκαοχτώ τάφοι σκαμμένοι στο μαλακό βράχο³⁸.

Παρά τη σχετικά ευτελή για τα δεδομένα της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής του 11ου αιώνα κατασκευή

του, ο ναός της Παναγίας των Καστριανών στο Παλαιό Πυλί της Κω είναι ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της νήσου. Η ιστορική και αρχαιολογική αξία του για το δωδεκανησιακό χώρο είναι μεγάλη, αν αναλογιστεί κανείς ότι αποτελεί ενδιάμεσο σταθμό στην πορεία του οσίου Χριστοδούλου για την ίδρυση της πατριαρχικής μονής. Ο ναός, μετά τις εργασίες αποκατάστασης του, αποτελεί πλέον ένα από τα σημαντικότερα αξιοθέατα του Παλαιού Πυλίου. Μένει να διερευνηθεί, με τη διενέργεια περαιτέρω ανασκαφικής έρευνας, η σχέση του με τα άλλα κτίσματα της μονής του οσίου, όπως και η αποσαφήνιση των ορίων της τελευταίας.

Pascal Androudīs - Sophia Didíoumi

PANAYIA KASTRIANON. THE KATHOLIKON OF THE MONASTERY OF HOSIOS CHRISTODOULOS AT PALIO PYLI, ON THE ISLAND OF KOS

Hosios Christodoulos of Mt Latros founded a monastery at Pilion on Kos in 1080. Eight years later he left for Patmos, where he founded a new monastery, dedicated to St. John the Theologian. Archaeological and historical research, interpreting his autobiographical texts, suggests that the church of the Panayia at Palaio Pyli on Kos is to be identified with the church of the Panayia ton Kastrianon, the katholikon of his monastery on the island.

The katholikon is preserved in the south-east corner of the monastery; the south wall and the apse of the church form part of the monastic enclosure (Figs 1 and 2). In the south wall, to the west of the main church, is a series of cells (Fig. 3). Remarkable for its simplicity (a rectangular barrel-vaulted structure with a single apse at its eastern end), the church

has a postern narthex (Fig. 4). Architectural spolia inside the naos indicate that a great deal of recycled material was used in the “reconstruction” of the church mentioned by Christodoulos.

The naos is a single-aisled building. Six columns, three on each side, support the barrel-vaulted roof and at the same time front three arched recesses that extend into the thickness of the long walls (Fig. 4). Within the apse is preserved a synthronon (Fig. 5), fact that does not necessarily suggest that the building is Early Christian, since a large number of churches that date from the Byzantine period possess synthrona. The typology of the church is typical during the Middle-Byzantine period in the islands of Aegean Sea, in Cyprus and in Asia Minor.

³⁸ Οι τάφοι έχουν κτιστά τοιχώματα από μικρούς, αδρά λαξευμένους λίθους και το δάπεδό τους είναι επιστρωμένο με πηλόχωμα. Σε κάποιες περιπτώσεις το δάπεδο και τα πλαϊνά τοιχώματα καλύπτονται με τετράγωνες πήλινες πλάκες (άγνωστο αν αυτές προέρχονται από παλαιότερο δάπεδο του ναού) που φέρουν χιαστί δαχτυλιές. Ως κάλυψη οι τάφοι είχαν λίθινες, ακανόνιστα κομμένες πλάκες, θραυσμένα γλυπτά (αποτμήματα θωρακίων τέμπλου

και ψευδοσαρκοφάγων της μεσοβυζαντινής περιόδου) και σε μια περίπτωση ξύλινες σανίδες. Φαίνεται πως η χρήση των τάφων ήταν συνεχής και για μεγάλο χρονικό διάστημα, διότι σε όλους υπήρχαν ανακομιδές οστών από παλαιότερες ταφές. Τα κτερίσματα των τάφων, λίγα και πολύ φτωχά, είναι κυρίως μικρά γυάλινα φιαλίδια και νομίσματα της οθωμανικής περιόδου.